ЗАКАРПАТСЬКИЙ УГОРСЬКИЙ ІСТИТУТ ІМ. Ф. РАКОЦІ ІІ
НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР ІМ. АНТОНІЯ ГОДИНКИ

II. RÁKÓCZI FERENC KÁRPÁTALJAI MAGYAR FŐISKOLA
HODINKA ANTAL NYELVÉSZETI KUTATÓKÖZPONT

NYELVEK ÉS NYELVVÁLTOZATOK TÉRBEN ÉS IDŐBEN

Tanulmányok a Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont kutatásaiból IV.

Szerkesztette:
Karmacsi Zoltán és Máté Réka

„RIK-U”
Ungvár, 2018

УДК: 81’27

A tanulmánygyűjteményben, a 2015-ben indult sorozat negyedik köteteként, a II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola Hodinka Antal Nyelvészeti Kutatóközpont munkatársainak egyéni kutatási projektjeiből született, valamit a műhelyhez egy-egy kutatási program révén kapcsolódó kutatók, doktoranduszok tanulmányai és recenziói kaptak helyet. A lektorált kiadványból tájékozódhatnak Ukrajna és a kárpátaljai magyarság két- és többnyelvűségi kérdéseiről, digitális nyelvhasználati szokásairól, az ukrajnai nyelvi jogi helyzetről; magyar és ukrán lexikai kölcsönzésekről az ukrán és a magyar nyelvben; olvashatnak az idegen nyelvek oktatásának aktuális problémáiról, az anyanyelvhasználat megítéléséről. Továbbá betekintést nyerhetnek Kárpátalja nyelvi tájképének egy-egy szeletébe, a szovjet filmgyártás Kárpátalját érintő világába, a gyermekirodalom idegen nyelv oktatásában betöltött szerepébe és a magyar nyelvhasználók aktuális helyzetébe is.

A kötet megjelenését támogatta:

Borítóterv: Márku Anita

Lektorálta:
Dr. Bárány Béla
II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola
Dr. Tódor Erika Mária
Sapientia Erdélyi Magyar Tudományegyetem, Csíkszeredai Kar
Dr. habil. Vančoné Kremmer Ildikó
Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara
Dr. habil. Zoltán András, DSc.
ELTE BTK Szláv és Balti Filológiai Intézet

ISBN 978-617-7404-84-1

© A szerzők, 2018
© A szerkesztők, 2018

Gazdag Vilmos

A kárpátaljai magyar nyelvjárások keleti szláv kölcsönszavainak szemantikai változásairól*

Jelen tanulmány keretein belül a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv lexikai elemek szemantikai modifikációit, és az azokat kiváltó okokat kívánom bemutatni egy a Beregszászi járás területén végzett kérdőíves felmérés eredményei alapján. Dolgozatom kettős tagolódású. A munka első részében a jelentésszűkülés jelenségét és indítékait vizsgálnám, a másik részben pedig a jelentésbővülés kapcsán kerülnének ugyanezek a kérdések megvizsgálásra.
Kulcsszavak: szemantika, keleti szláv kölcsönszók, kárpátaljai magyar nyelvjárások

The present study deals with the semantic modifications of the Eastern Slavic lexical elements which have been strongly rooted in the Hungarian dialects of Transcarpathia, it also gives an overview of the adaptation process of the Eastern Slavic lexical elements. The study consists of two parts. The first part describes the cases of semantic narrowing in meaning, while the other part deals with those aspects which are connected with the semantic.
Keywords: semantics, Eastern Slavic borrowings, Hungarian dialects of Transcarpathia

1. Bevezetés

Azt már számos kutatás igazolta, hogy a határon túli magyar nyelvjárásokban nagy számban kerültek meghonosodásra az államnyelvi kontaktuselemek. Ez alól nem képeznek kivételt a kárpátaljai magyar nyelvjárások sem, bár esetükben az államnyelvi hatás alatt két, de egymással szoros rokonságot mutató nyelv hatását kell értenünk. A kárpátaljai magyar nyelvváltozatokban meghonosodott orosz és ukrán lexikai elemek adatolásán és szemantikai csoportokba való besorolásán túlmutató kutatásokra ezidáig szinte nem került sor. Így például az egyes kölcsönszavak alakváltozataival, vagy az orosz és ukrán nyelvből is átvett úgynevezett párhuzamos kölcsönzésekkel és az ezeket kiváltó okokkal kapcsolatosan szinte semmilyen információval nem rendelkezünk.

E dolgozat során a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv jelentéstani változásait kívánom egy a Beregszászi járás területén végzett kutatás eredményein alapuló nyelvjárási térképlapok segítségével bemutatni.

2. Jelentésváltozás: jelentésbővülés és jelentésszűkülés

A kölcsönszavak az esetek többségében megőrzik az átadó nyelvi jelentésüket, viszont gyakori jelenség az is, hogy az átvevő nyelvben való meghonosodásuk során valamilyen jelentésváltozáson esnek át (Lanstyák 2006: 38). Benő Attila (2008: 147) szerint, „ha egy lexikai átvétel egyazon nyelvváltozatban több jelentésben is használatos, akkor szinte bizonyosak lehetünk abban, hogy meghonosodott elemmel, jövevényszóval van dolgunk". Vagyis a kölcsönszavak jelentésmódosulásainak a vizsgálata révén képet kaphatunk az egyes szavaknak az átvevő nyelvbe való beépüléséről, meghonosodási fokáról.

* „Az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának támogatásával készült"

David Crystal (1995: 411) szerint a jelentésváltozás akkor megy végbe, amikor „a körülmények hatására a szó jelentése áttevődik más dolgokra". A jelentésváltozást kiváltó körülmények azonban igen sokfélék lehetnek. A magyar nyelv könyve (2007: 515) Károly Sándor (1970) munkája alapján a következőképp foglalja össze a jelentésváltozást kiváltó okokat:

- ha egy szó szélesebb társadalmi körben tágabb jelentésű lesz;
- ha egy általános jelentésű szó egy kisebb társadalmi csoportban speciális értelmet kap;
- ha a tárggyal kapcsolatos érzelmi magatartás megváltozik;
- ha maga a tárgy változik meg; ha az egyes jel vagy a jelrendszer, illetve a jel grammatikai környezete változik meg;
- ha a szó műfaji használati köre változik meg

A kölcsönszavak jelentésváltozása szintén nem egynemű jelenség. A két legfőbb csoport az adott szó szemantikai mezőjének a mozgásiránya alapján hozható létre. E szerint jelentésbővülés, illetve jelentésszűkülés kategóriákról beszélhetünk, melyek közel állnak a hasonlóságon alapuló névátvitelhez, ugyanis lényegében az egymással rokon fogalmak vonalán mozognak (Hadrovics 1992: 150).

Nézzük meg kicsit alaposabban, hogy mit is takar a fentebb említett két nyelvészeti terminus.

Jelentésbővülésről Horváth Péter Iván szerint akkor beszélhetünk „ha egy nyelvi elem – alaki módosulás nélkül – egy olyan valóságrészre utal, amelyet korábban nem jelölt" (Horváth 2015: 157), vagyis „a jelentésbővülés esetén a jelentésterjedelem megnő, azaz a szó a dolgoknak, cselekvéseknek stb. egy szélesebb osztályára kezd vonatkozni" (Pethő 2006: 76). A szavak jelentésbővülése, vagy újabb dolgokra vonatkozó jelentéstartalommal való gazdagodása természetes jelenség, ugyanis amint azt Károly Sándor (1970: 218) is megjegyezte „a kifejeznivaló végtelen, a nyelvi eszköz meg véges, a beszélő egyén és a beszélő társadalom úgy gazdálkodik a nyelvi eszközökkel, hogy aránylag kevés jellel minél több kifejezhető legyen".

A jelenség kapcsán Benő (2008: 155) megjegyzi, hogy a jelentésbővülés a jelentésszűkülésnél ritkábban fordul elő, s ez azzal magyarázható, hogy az anyanyelvi dominanciájú kétnyelvű beszélők inkább hajlamosak arra, hogy a kölcsönszavakat a konkrét beszédhelyzet szerint, a tárgyi környezet vonatkozásával együtt értelmezzék, mintsem, hogy elvonatkoztassanak azoktól, hiszen „a többjelentésű szavak második és további jelentései az elsődlegesből fejlődnek ki metaforikus vagy metonimikus úton a bonyolultabb jelenségek, fogalmak kifejezésére. Herder szerint a gondolkodás fejlődésével a nyelvek szókincse a konkréttól az elvont felé halad, miközben a nyelvek grammatikailag és lexikailag differenciálódnak, azaz egyre inkább sajátos, nemzeti színezetet nyernek" (Máté 1997: 44). Horváth (2015: 100) ezenkívül felhívja a figyelmet arra is, hogy a jelentésbővülés jelenségében gyakran megmutatkozik a „nyelvi önkény" is. Minya Károly (2003: 76) szerint pedig az egyes szavak új jelentésben való használatakor lényegében új szóról kellene beszélnünk, hiszen a szavakat a hangalak és a jelentés egységeként határozhatjuk meg.

A jelentésszűkülés ezzel szemben akkor megy végbe, ha „a kölcsönzött lexéma az átvevő nyelvben szűkebb specializáltabb jelentésben válik használatossá, mint az átadó nyelvben" (Lanstyák 2006: 38), vagy ahogyan azt Benő Attila (2004: 91) írja „a jelentésszűkülés a szó fogalmi-logikai alkatának azt a változását jelöli, amikor a lexéma jelentése az eredeti jelöltjéről átmegy a neki alárendelt, szűkebb körű fogalomra." Ugyanakkor sokszor

„úgy lesz kisebb a szó vonatkozási köre, hogy valamely speciális jeggyel gazdagodik jelentéssémája; és ez a speciális jegy rendszerint a jelölt valamely aspektusát jelenti: pl. az anyagot, amelyből készült az adott tárgy, funkcióját, alakját" (Uo: 142). Épp ezért fontos megjegyezni azt is, hogy a „jelentésszűkülés terminus jelöli ugyan a jelölt fogalom körének módosulását, de nem utal arra, hogy milyen fogalmi szintek között történik ez az elmozdulás" (Benő 2008: 148).

3. Az adatok forrásául szolgáló kutatásokról

Az Új Nemzeti Kiválóság Program támogatásával megvalósuló kutatásom során kérdőíves felmérés keretében a kárpátaljai Beregszászi járás területén található 35 magyarlakta településen, a települések lakosságszámának figyelembevételével, három korcsoportban (18–40 év; 40–60 év és 60 év feletti), azonos nemi eloszlás mellett összesen 342 főt kérdeztem meg a szláv kölcsönszavak használatával kapcsolatban.

Vizsgálataimat a magyar dialektológiai hagyományok szerint felépített kérdőívvel végeztem, melyben a korábban végzett előnyelvi, szak- és sajtónyelvi, valamint szépirodalmi kutatásaim során gyűjtött kölcsönszavak jelentésére és használatára vonatkozó kérdéseket tettem fel. A válaszadóknak többféle kérdéstípust kellett megválaszolniuk: fogalom-meghatározásokon és képazonosításokon át, a felsorolt kölcsönszavak jelentésének a megadásáig. Ezen kívül a válaszadók lehetőséget kaptak arra is, hogy feltüntethessék a kérdőívben nem szereplő, de általuk ismert és használt kölcsönszavakat, valamint a kelet-ukrajnai háborús konfliktushoz kapcsolódóan meghonosodott szláv neologizmusokat és újonnan előtérbe kerülő kölcsönszavakat is. A kérdőív a nyitott kérdéseken kívül 220 keleti szláv kölcsönszó ismeretére és használatára kérdezett rá.

4. Jelentésmódosulás esetei a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott keleti szláv kölcsönszavak esetében

Amint azt a fentebb olvasható szakirodalmi áttekintésben is olvashattuk, a legtöbb lexikai elem az átadó nyelvi jelentését megtartva honosodik meg az átvevő nyelvekben is. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban meghonosodott államnyelvi kontaktuselemek túlnyomó többségénél is ezt figyelhetjük meg: Vannak azonban kivételek is.

Az orosz nyelvből átvett *geroj* (or. герой[1]) hős jelentésű szó a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban pejoratív színezetű jelentéstartalommal egészült ki. Ugyanis a szó itt az eredeti jelentése mellett a gőgös, nagyképű, hősködő emberek jelölésére is vonatkozik. (lásd az 1. ábrán)

[1] Írásképét tekintve az orosz szó megegyezik az ukrán *герой* szóval, viszont az ukrán nyelvi kiejtésben a szó elején *h* hangot ejtenek.

1. ábra: A *geroj* szó jelentésváltozatai a Beregszászi járás magyarlakta településein

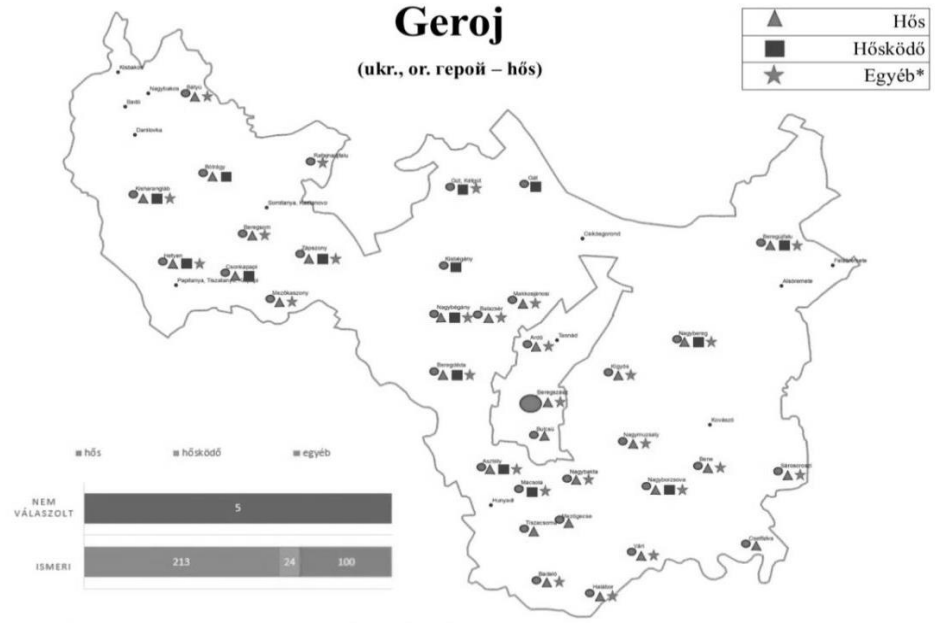

* bátor, beképzelt, büszke, dicsekvő, főnök, gőgös, hencegő, kérkedő, menő, nagyfiú, szájhős, profi, vagány stb.

Az eredetileg testi fogyatékosságra vonatkozó invalid (ukr. інвалід; or. инвалид) szó kétirányú jelentésbővülésen is átesett. Egyrészről ugyanis használják a koldusok megnevezésére is, e személyek általában valóban rendelkeznek valamilyen testi fogyatékossággal. Másrészről pedig a szellemi fogyatékosságra kiterjesztve az olyan személyek obszcén jelölésére, akik valamit nehezen tudnak megérteni, elvégezni. (lásd a 2. ábrán)

2. ábra: Az *invalid* szó jelentésváltozatai

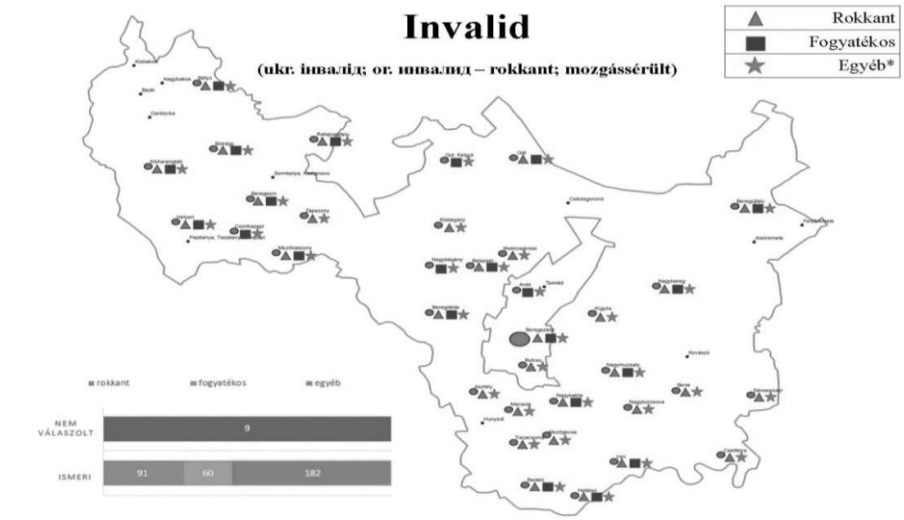

*beteg, bolond, gyogyós,hülye, koldus, mozgássérült, nyomorék, sérült, szerencsétlen, tehetetlen stb.

A terjedelmi okok miatt, csak felsorolásszerűen megadott kölcsönszavak ugyancsak jelentésbővülésen estek át. Az ukrán vagy orosz nyelvből is származtatható *piderász* (ukr., or. педераст) szó az átadó nyelvekben a homokos férfiak (pederaszták) megnevezése, a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban azonban azokra is vonatkozhat, akik a beszélő számára kevésbé szimpatikusak, vagy valamilyen módon rosszat tettek. A *princessza* szó (ukr. принцеса, or. принцесса), mely az átadó nyelvekben hercegnő jelentésben használatos, a kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a kényes, nagyzoló, beképzelt nőkre is vonatkozik. Amint azt a fenti példák is mutatják a jelentésbővülés során az átvett szavak általában negatív töltetű plusz-jelentéseket vesznek magukra.

A jelentésbővülés egyik sajátos típusaként értékelhetjük azt, amikor bizonyos márkanevek az adott típusú termékekre általános, köznévi szereppel bíró formában kerülnek felhasználásra. Ez ilyen jelenségek a gyűjtött anyag alapján nem ritkák és a módosult jelentés ismereti szintje is elég magasnak tekinthető. Ide sorolható például, hogy a kárpátaljai magyarok körében a *дружба* márkanév a láncfűrészek minden típusára vonatkozik, így pl. az Ural márkájú fűrészt is druzsbának szokás nevezni.

A válaszadóknak az egyik feladat részeként például egy ZIL márkájú billenős platójú teherautót kellett azonosítaniuk, melyet a helyi magyar nyelvjárásokban a szállítmány leborítási lehetősége végett az or. *самосвал* névvel szokás megnevezni. A válaszadó nagy része azonban a konkrét márkanévvel próbálta meg megnevezni a képen szereplő járművet, s így a valódi márka mellett a viszonylag nagymértékű hasonlóság következtében a *Gáz-53* és *Gázik*, valamint a szinte semmilyen hasonlóságot nem mutató *Kámáz* márkák is megadásra kerültek (lásd a 3. ábrán).

3. ábra: Példa a márkanevek jelentésbővülésére

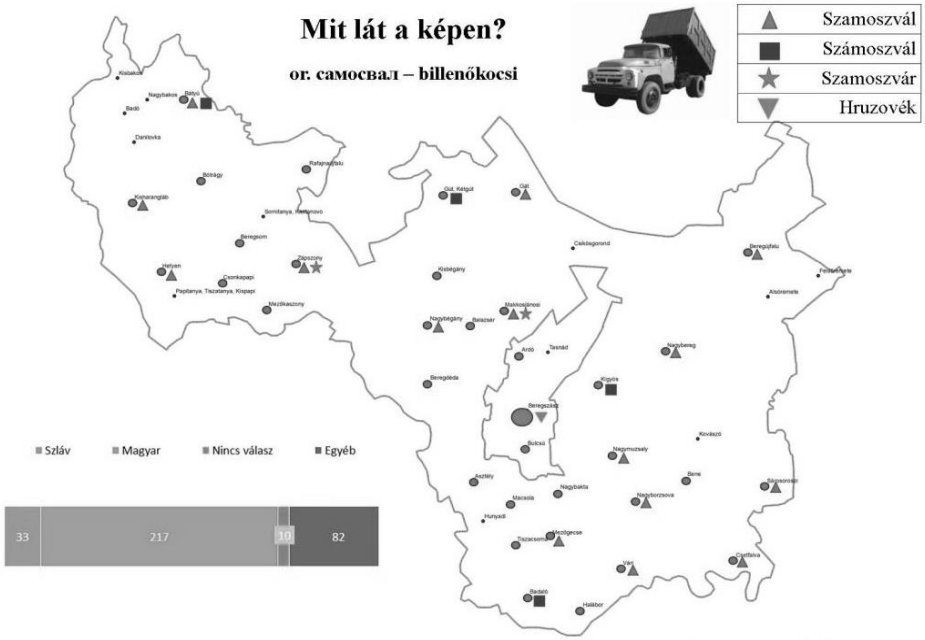

* **Magyar megfelelők:** autó, billencs, buritós autó, dömper, kamion, teherautó, tehergépjármű, stb.

Egyéb márkanevek: GÁZ-53 – ГАЗ-53, GÁZIK – ГАЗИК, KÁMÁZ – КАМАЗ, ZIL – ЗИЛ.

Az elvégzett kutatás során nyert adatok között a jelentésszűkülés esetei ritkábbak, de azért nem példa nélküliek.

4. ábra: A *kulák* szó jelentésváltozatai

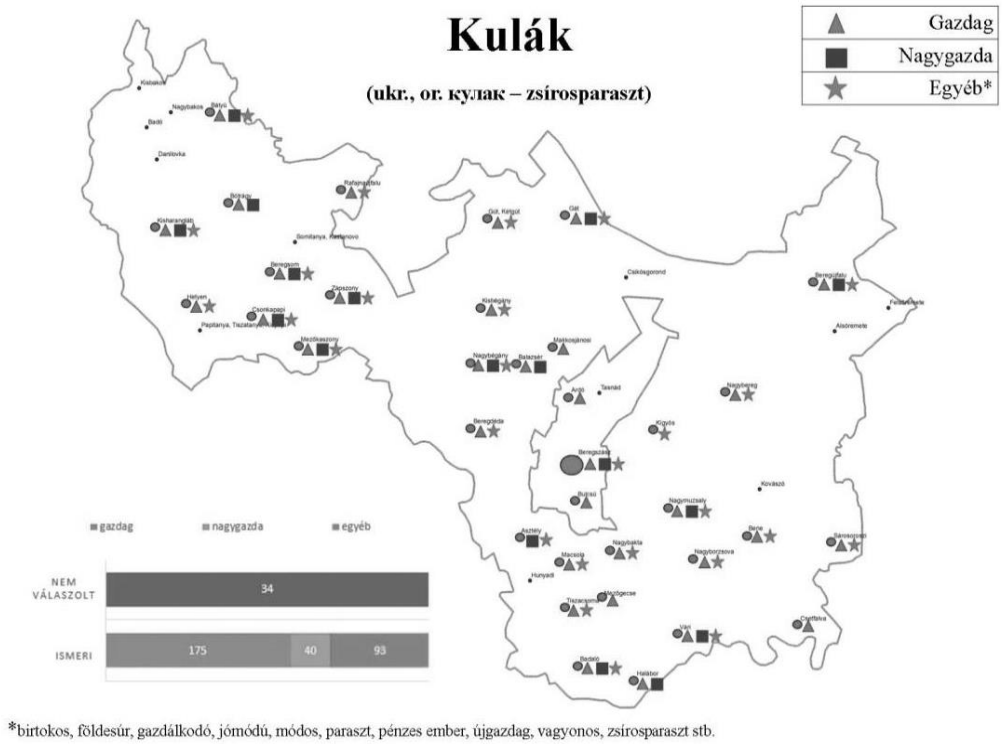

*birtokos, földesúr, gazdálkodó, jómódú, módos, paraszt, pénzes ember, újgazdag, vagyonos, zsírosparaszt stb.

Ide sorolhatjuk például a teljes magyar nyelvterületen elterjedt *kulák* (ukr., or. кулак) kölcsönszót, melynek az átadó nyelvekben a következő jelentései ismertek: 1. a) ököl, marok; b) [kat] összevont erő; c) [műsz] bütyök, pecek; 2. zsírosparaszt, kulák. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban a szó azonban csak a kommunista rendszerből ismert zsírosparaszt jelentésében használt, s szolgál az átlagosnál gazdagabb személyek jelölésére. (lásd a 4. ábrát) Ugyanezt figyelhetjük meg a *provodnyik* (or. проводник) szó esetében is. Az orosz szónak ugyanis a következő jelentései ismertek: 1. a) [fiz] vezető (test); b) [átv] közvetítő; 2. a) kísérő, vezető; b) [vasút] kalauz, kísérő. A kárpátaljai magyar nyelvjárásokban azonban a szó csak a kalauz, utaskísérő jelentésben ismert. (lásd a 5. ábrát). Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy itt a kalauz jelölésére a revizor (or. ревизор; ukr. ревізор) szó is használatos, mely a magyar nyelvterület más részein ilyen jelentésben nem ismert. Másutt ugyanis a revizor, valószínűsíthetően német nyelvi átvételként más jellegű dolgok ellenőrzését (pénzügy, hivatali működés, termelés, nyomdai munkálatok) ellátó személyre vonatkozik.

5. ábra: A *provodnyik* szó jelentésváltozatai a Beregszászi járás magyarlakta településein

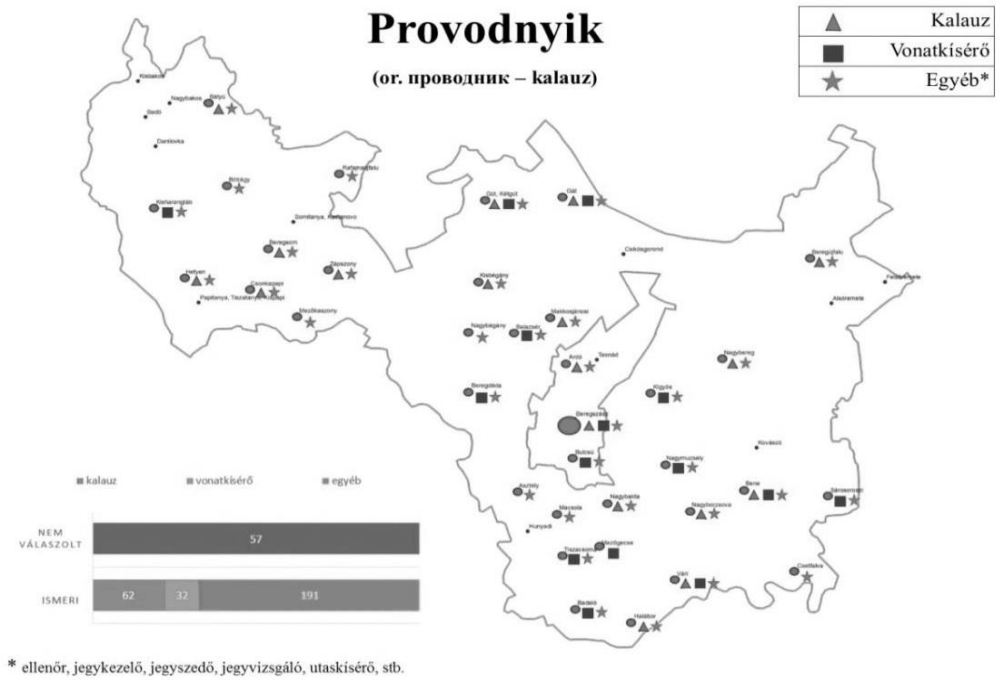

Összegzés

Amint azt a fentebb bemutatott eredmények is mutatják, a kölcsönszavak az átvevő nyelvben komoly jelentésmódosulásokon mehetnek keresztül, mely lehet bővülés és szűkülés is. A kárpátaljai magyar nyelvjárások szókészlete ennek köszönhetően nem csupán a kölcsönszavak átvétele révén, hanem az azokhoz kapcsolódó jelentésmódosulások által is bővül.

Irodalom

A. Jászó Anna (főszerk.) 2007. *A magyar nyelv könyve.* Nyolcadik kiadás. Trezor Kiadó, Budapest.

Benő Attila 2004. *A kölcsönszó jelentésvilága. A román–magyar nyelvi érintkezés lexikai-szemantikai kérdései.* Erdélyi Tudományos Füzetek 246. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kiadása, Kolozsvár

Benő Attila 2008. *Kontaktológia*. *A nyelvi kapcsolatok alapfogalmai*. Egyetemi Műhely Kiadó Bolyai Társaság, Kolozsvár.

Crystal, David 1998. *A nyelv enciklopédiája*. Osiris, Budapest.

Hadrovics László 1992. *Magyar történeti jelentéstan*. Rendszeres gyakorlati szókincsvizsgálat. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Horváth Péter Iván 2015. *(Ny)elvi kérdések. 100 könnyed ismeretterjesztő cikk.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 173. Inter KHT, Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

Lanstyák István 2006. *Nyelvből nyelvbe Tanulmányok a szókölcsönzésről, kódváltásról és fordításról*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.

Máté Jakab 1997. *A 19. századi nyelvtudomány rövid története*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.

Minya Károly 2003. Mai magyar nyelvújítás. Szókészletünk módosulása a neologizmusok türkében a rendszerváltozástól az ezredfordulóig. Tinta Könyvkiadó, Budapest.

Pethő József 2006. *Jelentéstan. Tankönyv a BA képzés számára*, Nyíregyházi Főiskola, Nyíregyháza.